

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Княжа Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА СХІДНІ ПОРОХІВНИЦІ XVII–XIX ст. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У дослідженні зроблена атрибуція трьох порохівниць, що зберігаються у Національному музеї історії України. Дві з них походять із Музею мистецтв Всеукраїнської академії наук, створеного із зібрання відомого колекціонера Б. І. Ханенка. І хоча вірогідність походження цих порохівниць саме із зібрання Б. І. Ханенка досить велика, вони могли надійти до Музею мистецтв ВУАН з інших націоналізованих приватних художньо-мистецьких зібрань. При виготовленні цих порохівниць використані панцир черепахи та бивень слона, техніки позолоти, інкрустації, різьблення, гравіювання. Дві східні натруски для пороху, а також порохівниця західноєвропейського походження з НМІУ (як свідчать аналогії, що зберігаються у найвідоміших світових музеях та представлені на інтернет-ресурсах найбільших антикварних салонів) є досить рідкісними взірцями парадного військового спорядження XVII–XIX ст.

Ключові слова: зброезнавство, порохівниця, Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук, декоративно-ужиткове мистецтво, Схід, Західна Європа.

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) серед взірців військового спорядження XVII–XVIII ст. привертають увагу три порохівниці – ємності для зберігання пороху, необхідного при використанні ручної вогнепальної зброї.

Дослідження означених порохівниць дозволило дійти висновку, що дві з них виготовлені у країнах Сходу (Персія¹ та Індія), одна – в західноєвропейській країні (Австрія, Італія, Іспанія, Голландія тощо).

Оскільки означеним музейним предметам дослідники досі не приділили уваги, метою цієї студії є атрибуція та введення до наукового обігу трьох порохівниць XVII–XVIII ст. із колекційного зібрання НМІУ.

Історіографію дослідження складають студії закордонних науковців та електронні ресурси – сайти музеїв та антикварних салонів.

У наукових студіях вітчизняних дослідників перські порохівниці XVII–XVIII ст. лаконічно розглядаються у контексті вивчення військового спорядження українських козаків (Берест, 2016; Славутич, 2008).

Перські порохівниці означеного історичного періоду досить детально розглянули науковці Фаюмського університету (Єгипет), які дослідили та класифікували колекцію перських порохівниць музею Гайер-Андерсона у Каїрі (Tantawy, 2018). Кістяні порохівниці Індії часів імперії Великих Моголів, зокрема, сюжети їх декорування, дослідив історик

¹ Персією до 1935 р. називався Іран.

мистецтва В. Борн (Born, 1942). Аналогії порохівниці, виготовленої з черепахового панцира, були виявлені на сайтах найбільших інтернет-аукціонів та світових музеїв.

Порохівниці, розглянуті у даному дослідженні, є ємностями для зберігання пороху. Одна з порохівниць – металева, дві інші виготовлені з панцира черепахи та бивня слона. За призначенням дві порохівниці є натрусками², одна – порохівницею для зберігання гранульованого пороху, що засипався у ствол ручної вогнепальної зброї (Димний порох; Полиця (зброя)). Усі три порохівниці обладнані зарядним пристроєм – шийкою з кришкою та дозатором для відмірювання кількості пороху, необхідної для здійснення одного пострілу. Форма порохівниць з черепахового панцира та бивня слона обумовлена природною формою матеріалів, з яких їх було виготовлено. Про форму металевої порохівниці буде сказано далі.

Розглянемо означені порохівниці.

Рис. 1. Порохівниця-натруска. XVII–XVIII ст.
Іран. Кольоровий метал, срібло

1. **Металева порохівниця** (інвентарний № 3-77; рис. 1) у 1937 р. надійшла до Центрального історичного музею України³ з Київського музею західноєвропейського мистецтва (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) (Акт від 19 лютого [1937 р.], інв. № 2437). Цю порохівницю згадує й рукописний каталог 1921–

² Спеціальні порохівниці для зберігання дрібнодисперсного «затравочного» пороху, який насипали на розташовану біля запалювального отвору полицю замка дульнозарядної ручної вогнепальної зброї. Відмірювання кількості пороху, необхідного для здійснення пострілу, здійснюється за допомогою зарядного пристрою.

³ Цей музей (попередник НМІУ) у 1934 р. було створено з фондів колекцій реорганізованого Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка, в свою чергу, у 1924 р. створеного на основі зібрань Київського художньо-промислового і наукового музею (1899–1924). У роки Другої Світової війни фондове зібрання Центрального історичного музею України було евакуйоване на Схід і повернулось до Києва у 1944 р.

1929 рр. попередника Київського музею західноєвропейського мистецтва – Музею мистецтв Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН): «Порохівниця, висотою 7,5 та шириною 13 см. Схід, XVII ст. Мідь, позолота, срібло. Розкривається посередині. У формі дутого півмісяця. Позолочена, зі срібним орнаментом. Прибор мідний» (Дело № 34/1 (1921–1929), арк. 62, № 62).

Оскільки Музей мистецтв ВУАН було створено на основі зібрання відомого колекціонера старожитностей Б. І. Ханенка (1849–1917), з великою вірогідністю можна припустити, що порохівниця, що розглядається, походить із цього зібрання.

Означена натруска належить до перських порохівниць *bārut-dan*⁴, відомих з початку XV ст. (Tantawy, Elsiedy, 2018, p. 139). Її виготовлено з кольорового металу (латунь або мідь) у формі об'ємного (дутого) півмісяця. Один з кінців порохівниці є лійкою для насипання порошу, інший кінець завершується декоративною шишечкою. Поверхня порохівниці позолочена та декорована сріблястими ромбами, розетами та орнаментальними смугами.

У верхній частині порохівниці змонтовано важіль, за допомогою якого можна регулювати кількість порошу, що надходить до лійки. На важелі змонтовані два кільця для підвішування порохівниці до пояса.

Згідно з класифікацією дослідників Х. Тантаві та Р. Елсіді, перські натруски такої форми належать до типу В. Науковці відзначають, що форма цих порохівниць нагадує форму кораблів (з носами у вигляді голови дракона чи лебедя), зображених на перських мініатюрах XVI ст. Порохівниці цього типу за походженням можуть бути перськими. Хоча більшість таких порохівниць походять з Персії, але вони схожі і на індійські з дещо іншим орнаментальним декором. Більшість таких натрусок, що збереглися до нашого часу, виготовлені у XVIII–XIX ст. (Tantawy, Elsiedy, 2018, p. 149–151, pl. 5, 8, 12, fig. 3).

З трьох металевих перських натрусок XIX ст. з музею Гайер-Андерсона у Каїрі найближчою аналогією до порохівниці з НМІУ є мідна натруска довжиною 15 см, виготовлена у техніках литва, пайки, клепання, різьблення, інкрустації та позолоти і декорована зображеннями багатопелюсткових розет (Tantawy, 2018, p. 146–147, № 1.12; p. 154, pl. 12). Дві інші натруски з музею Гайер-Андерсона (довжиною 15 та 26,5 см) виготовлені з латуні та міді та декоровані різьбленим флористичним орнаментом (Tantawy, Elsiedy, 2018, p. 143, № 1.5; p. 145, № 1.8; p. 154, pl. 5, 8).

⁴ Ця назва походить від арабської назви чорного (димного) порошу, що потрапила до Персії з турецької мови.

Рис. 2. Порохівниця. XVII–XVIII ст.
Західна Європа.
Панцир черепахи, срібло

2. Порохівниця (інв. № 3-346; рис. 2)

виготовлена з панцира зірчастої черепахи⁵. Металева шийка порохівниці оснащена дозатором для відмірювання кількості пороху.

Найближчою аналогією до черепахової порохівниці з НМІУ (за манерою декорування та формою металевих деталей) є порохівниця, виготовлена у Голландії у 1625–1675 рр, що зберігається у Нідерландському національному музеї в Амстердамі. На мідній оправі цієї порохівниці гравійовано герб, увінчаний геральдичною короною (Powder flask, 1625–1675). Як і порохівниця з НМІУ, голландська порохівниця оснащена довгою трубчастою шийкою, яка закривається кришкою з важелем. Металева оправа голландської порохівниці, як і у порохівниці з НМІУ, має хвилястий край, декорований рослинним

орнаментом. Проте якщо у взірця з Амстердама цей орнамент має бароковий характер, у порохівниці з НМІУ на металевій оправі зображено досить реалістичний листок рослини, більш характерний для декоративного мистецтва XVIII та XIX ст.

Іншою аналогією черепахової порохівниці з НМІУ є виготовлена в Італії порохівниця XVII ст., представлена на сайті лондонського аукціону «Christie's». Порохівниця оснащена трубчастою лійкою для насипання пороху, а її металева оправа декорована бароковим мотивом листя аканту (Poire poudre. XVII century).

Виготовлені з панцира черепахи порохівниці у XVII–XIX ст., крім європейських країн (Австрії, Іспанії, Голландії: Lot 174. Mid 17th century; Lot 692; Powder Flask. 17th century; Pulverflasche in Gestalt. 16th century; Turtle shell gunpowder flask. 18th–19th century), також побутували у Японії (Lot 170. 19th century).

На користь європейського походження черепахової порохівниці з НМІУ свідчить наявний на її металевій оправі гравійований флористичний бароковий чи рокайльний

⁵ Батьківщиною цього виду черепах є Пакистан, Індія та Шрі-Ланка. Зірчата черепаха вважається однією з найгарніших сухопутних черепах, кожен щиток панцира якої має форму піраміди, вкритої радіальними жовтими смугами, що мають ефектний вигляд на темному тлі панцира (черепаха зірчата).

декоративний елемент. За аналогіями порохівниці, що зберігається у НМІУ, можна датувати XVIII–XIX ст.

3. **Натруска з бивня слона** (інв. № 3-70; рис. 3), доволі рідкісна не лише для України, а й для світового музейного простору. Такі натруски, виготовлені в Індії за часів Імперії Великих Моголів (1526–1858), зберігаються у найбільших світових музеях та приватних колекціях США, Німеччини, Великої Британії, Італії, Данії.

Рис. 3. Порохівниця-натруска. XVII–XVIII ст.
Індія. Бивень слона, різьблення, метал

Означена порохівниця зі слонової кістки у 1937 р. надійшла до Центрального історичного музею України з Київського музею західного мистецтва (Акт від 19 лютого [1937 р.], інв. № 2436).

Опис цього предмета наявний і у рукописному каталозі 1921–1929 рр. Музею мистецтв ВУАН – попередника Київського музею західного мистецтва: «Порохівниця зі слонової кістки. Персія⁶. XVII ст. Довжина 27,5 см. У вигляді вигнутої риби з рельєфними зображеннями звірів, на кінцях – голівки сарн. Розкривається на дві частини» (Дело № 34/1 (1921–1929), арк. 59, № 59).

Аналогії цієї порохівниці, що зберігаються у найбільших світових музеях, виготовлені у Північній Індії. Дослідник В. Борн повідомляє, що, крім бивнів слона, створюючи подібні порохівниці, майстри використовували ікла моржів, кістку гіпопотама, викопні бивні мамонтів. Індійські кістяні порохівниці XVII–XVIII ст. вирізняються деталями, проте схожі за формою та схемою декорування. На них вирізьблено рельєфні фігури птахів та тварин – антилоп, левів, слонів, мавп. На деяких порохівницях зображено риб та міфічних морських чудовиськ з антилопами у пащах (Born, 1942, p. 93–97).

⁶ Вперше як індо-мусульманські їх було атрибутовано у 1835 р. у каталозі зібрання палацу у Царському Селі (нині – м. Пушкін, РФ), виданому в м. Карлсруе (Німеччина) (Born, 1942, p. 93).

Власниками таких вишуканих порохівниць були представники індійської аристократії, які багато часу приділяли полюванню.

Вже згадуваний В. Борн вважає, що зооморфний декор індійських порохівниць сформувався під впливом «аніمالістичного степового стилю», прикладом якого він вважає виявлену у сел. Феттерсфельде (нині Віташково, Західна Польща) скіфську золоту налобну кінську прикрасу VI ст. до н. е., що зберігається у Берлінському музеї. Ця прикраса декорована сценою переслідування левом та леопардом оленя та кабана. В. Борн згадує й іншу налобну кінську прикрасу з подібним сюжетом, виявлену в Україні у скіфському кургані Солоха⁷ (нині Запорозької обл.). До Індії «степовий зооморфний стиль» (у часи раннього залізного віку поширений від Алтаю до Північного Причорномор'я), на думку В. Борна, у часи імперії Александра Македонського потрапив із Парфії та Бактрії, населених, як вважав дослідник, нащадками скіфів та сарматами, у ювелірному мистецтві яких панував «звіриний стиль» (Born, 1942, p. 98–100).

Крім давніх степових прототипів, на формування декору кістяних порохівниць Індії, на думку В. Борна, вплинула перська мініатюра та індійські побутові реалії XVI–XVIII ст., зокрема традиція полювання на антилоп з прирученими леопардами.

Спостерігаючи за місцевою фауною, індійські різьбярі створювали на поверхні порохівниць реалістичні сцени полювання хижаків на антилоп та інших тварин. У цих сценах присутні й фантастичні елементи, наприклад, зображення голів та лап одних тварин, «вписані» до контурів тіл інших звірів або дві тварини зі спільною головою.

На порохівниці з НМІУ представлено кілька окремих композицій, серед них – сцену полювання левиці на антилопу. На одному з кінців порохівниці вирізьблено двох хижих тварин, що терзають антилопу, на іншому кінці – двох антилоп зі з'єднаними головами та спільними передніми ногами. У верхній частині порохівниці змонтовано металевий важіль, за допомогою якого регулюється кількість пороху, що надходить до лійки та насипається у ствол ручної вогнепальної зброї.

Отже, дві порохівниці із зібрання НМІУ походять із Музею мистецтв ВУАН, створеного на основі зібрання відомого колекціонера Б. І. Ханенка. Означені порохівниці згадано у рукописному музейному каталозі, підготовленого у 1921–1929 рр. І хоча вірогідність походження цих порохівниць саме із зібрання Б. І. Ханенка досить велика, вони могли надійти до Музею мистецтв ВУАН й з інших націоналізованих приватних художньо-мистецьких колекцій.

⁷ Означений дослідник у 1942 р., звичайно, не міг передбачити, що у 1971 р. в кургані Товста Могила (Україна, Дніпропетровська обл.) буде знайдена скіфська золота нагрудна прикраса-пектораль, прикрашена сценами полювання левів, пантер та грифонів на коней, оленя та вепра.

При виготовленні цих порохівниць використані панцир черепахи та бивень слона, техніки позолоти, інкрустації, різьблення, гравіювання. Дві східні натруски для пороху, а також порохівниця західноєвропейського походження з НМІУ (як свідчать аналогії, що зберігаються у найвідоміших світових музеях та представлені на інтернет-ресурсах найбільших антикварних салонів) є досить рідкісними і коштовними зразками парадного військового спорядження XVII–XIX ст.

Джерела і література

Акт від 19 лютого [1937 р.], Київ, Музей Західного мистецтва, вул. Чудновського. Складено цього акта в тому, що, на підставі розпорядження Музейного Відділу Українського Управління у справах Мистецтв при [Раднаркомі] УРСР, від 25 січня 1937 р., інд. 70/8, Музей Західного мистецтва, у особі ст. наукового співробітника проф. Гілярова С. О. передав Центральному Історичному Музею, в особі наукового співробітника Музею – Маєвського В. А. (завідувач Відділу зброї) (доручення ЦІМ № 7, від 28/1 – 37 р.) старовинну зброю, що зберігалася у Музеї Західного мистецтва<...> // Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. – Оп. 1. – Спр. 44 – Арк. 295.

Берест Ю. М., Пуголовок Ю. О. Порохівниця козацької доби з фондів Охтирського краєзнавчого музею // Феномен Більського городища – 2016. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. – С. 239–243.

Дело № 34/1. Каталогные описания коллекции оружия Музея искусств ВУАН. 1921–1929 гг. На 69 лл. // Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. – Оп. 1. – Спр. 19.

Димний порох. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85.

Полиця (зброя). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_\(%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_(%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%8F)).

Славутич Є. Порохівниця – складова воєнного спорядження українських військ XVII–XVIII ст.: спроба класифікації // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 100–128.

Черепаха зірчаста. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%85%D0%B0_%D0%B7%D1%96%D1%80%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0.

Born W. Ivory Powder Flasks from the Mughal Period // *Ars Islamica*. – 1942. – Vol. 9. – P. 93–111. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: Smithsonian Libraries <https://library.si.edu/digital-library/book/arsislamica91942detr>.

Lot 170. A hayago (powder-flask). 19th Century. Japan (Invaluable, LLC. and participating auction houses). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.invaluable.com/auction-lot/a-hayago-powder-flask-170-c-80640d98de#>.

Lot 174. A Very Rare Silver-Mounted Tortoiseshell Powder-Flask Mid – 17th Century (Christie's. 2002. 16 December. Live auction 6667). *Antique Arms & Armour*. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.christies.com/en/lot/lot-4027146>.

Lot 692. Rare tortoise shell powder flask with silver mounts, charger and suspension rings (The saleroom. The home of art & antiques auctions). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/southams-auctioneers-and-valuers/catalogue-id-srso10020/lot-e851c23f-ae47-458d-8881-a4f700ac96f5>.

Poire poudre en metal dore montee sur une carapace de tortue. Italie, XVIIeme siecle (2010, 24 June. Live auction 5616, Cabinet d'un Amateur, Collection Charles de Langlade). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.christies.com/zh/lot/lot-5332827>

Powder flask, anonymous, P. 1625–1675 (The Rijksmuseum, Netherlands). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/NG-NM-4239>.

Powder Flask. 17th century. Spanish. Tortoiseshell, brass, steel. Gift of Archer M. Huntington, 1927 (The Metropolitan Museum of Art). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/34903>.

Pulverflasche in Gestalt einer Schildkröte. Süddeutsch(?). 2 Hälfte 16 Jahrhundert. Silber, Schildkrötenpanzer. Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstammer. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.khm.at/objektdb/detail/87089>.

Tantawy H. O., Elsiedy R. I. Persian powder flasks preserved in the Gayer-Anderson Museum in Cairo: an archaeological and artistic study // *SHEDET* (Annual peer-reviewed journal issued by the Faculty of Archaeology, Fayoum University). – 2018. – Vol. 5. Issue 5. – P. 138–161.

Turtle shell gunpowder flask, 18th/19th century. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.pinterest.ie/pin/534028468313636730>.